

מחנות הריכוז הנאציים: היסטוריה, זיכרון, מחקר

אולריך הרברט, קרין אורת', כריסטוף דיקמן

מזיכרון האסירים אל המחקר ההיסטורי

כאשר הגיעו בנות הברית בסוף מלחמת העולם השנייה אל מחנות הריכוז הנאציים ושלחו את הידיעות והתמונות הראשונות מדכאו, ברגן-בלזן ובוכנוואלד היה הזעזוע ברחבי העולם גדול. כבר במהלך המלחמה הצטבר מידע רב על הזוועות במחנות האלה, אולם מראה העיניים של מה שהותירו אחריהן גייסות האס.אס, ערימות הגוויות, אסירים שדופים כשלדים, חולים וגוועים, צריפים מעלי צחנה שהצפיפות בהם קשה ומחרידה - כל אלה עלו על כל המשוער. הזעזוע פשט גם בגרמניה עצמה. גרמו לכך הדיווחים המקיפים בעיתונים הראשונים שלאחר המלחמה וטענותיהם של כוחות הכיבוש האמריקאים על כך שתושבי הערים והכפרים בסביבת המחנות ידעו על המתרחש בהם.

קיומם של המחנות היה ידוע בגרמניה מאז שנת 1933. כבר בשנתו הראשונה של השלטון הנאצי דיווחו אמצעי התקשורת הרשמיים על המתרחש במחנות כדי להתמודד עם חרושת השמועות שרחשה בנושא. הדיווח היה מפורט, אבל מחבריו דאגו לייפות את המציאות וטענו כי במחנות אין כל נזק. אף על פי כן נטען המושג "מחנות ריכוז" באסוציאציות מחרידות, מעוררות פחדים, והמונח הפך במהירה מוכר לכל אדם בגרמניה. תמונה זו התחדדה בשנות המלחמה. אולם בד בבד, לכל המאוחר בשנת 1939, החל גם תהליך הסתגלות. לנוכח ההסלמה הקשה שחלה בתיאורי האלימות שהגרמנים נחשפו אליהם בדיווחים מהחזיתות והאלימות הישירה שחוו מאז 1942 בעקבות התקפות האוויר של בנות הברית על ערים גרמניות נמוג הייחוד בדיווחים על מוות ואלימות במחנות הריכוז ואיבד מהשפעתו. לאחר המלחמה נוצר אצל רבים בגרמניה רושם של זוועה על מה שנעשה למאות אלפי אסירי המחנות, והמושג "מחנות ריכוז" נעשה מעתה ואילך שם לפשעים המחרידים של הנציונל-סוציאליזם. הזיהוי של מחנות הריכוז עם הפשעים הנאציים הגיע לרמה כזו, שגם השמדת העם היהודי, אשר החלה במרכזי ההשמדה בפולין ובברית המועצות, יוחסה בחלוף השנים למחנות הריכוז שהוקמו בתחום הרייך. זה המצב עד היום: המבקרים באתרי הזיכרון של מחנות הריכוז בגרמניה מנסים לברר, ראשית דבר, היכן עמדו תאי הגזים.

לתפיסתם של מחנות הריכוז כסמל אימה היו השפעות רבות ושונות, ולא עבר זמן רב והם הפכו לאחד המכשירים החשובים ביותר בחינוך הפוליטי (שהמשטר הנאצי שאף להקנות לאזרחיו). לאחר תקופת המלחמה ראו גרמנים

רבים את המשטר הנאצי כטוב וצודק מיסודו, גם אם מימושו בפועל נעשה לדעתם בצורה גרועה (עד לאמצע שנות ה-50 הייתה שותפה לדעה זו כמחצית האוכלוסייה בגרמניה); אדולף היטלר נתפס בעיניהם כאחד מגדולי המדינאים בהיסטוריה הגרמנית. — לכל היותר יכלו הגרמנים להטיל ספק בתיאורי הזוועה של מחנות הריכוז או להכריז שהיו "לא מזיקים", אולם איש לא הציגם כתופעה חיובית. מנגד נתפסו מחנות הריכוז בקטגוריה עמוסת המשקעים של הפשעים שבוצעו על ידי הנאצים, שבהשוואה אליהם התגמדו כל שאר הפשעים – דיקטטורה, דיכוי, רדיפות ואפילו המלחמה עצמה.

אילזה קוך, אשתו של אחד ממפקדי בוכנוואלד, מגלמת באישיותה את הפן הזה, של הזוועות. היא הייתה אישה שתלטנית, אכזרית ומעוררת פלצות, שנהגה באסירי מחנה הריכוז שתחת ידיה כבעבדים. כבר בשנות המשטר הנאצי הפכה שם דבר, והרבה מאוד שמועות – מסמרות שיער נפוצו על מעלליה, כמו למשל שייצרה אהילי מנורה מעורם של האסירים. זו הייתה המצאה, וכמוה נתבררו שמועות והאשמות אחרות כמוגזמות ביותר. קוך עמדה למשפט בשני הליכים שעוררו עניין רב בציבור, בין השאר מתוך מציצנות גרידא; היא נידונה למאסר עולם, אף על פי שלא הרגה בעצמה אף אסיר. בהכרה הציבורית נשארה כ"מכשפה מבוכנוואלד". בשנות ה-50, לאחר כמה שנות מאסר, יצאו לחופשי מפקדי גסטאפו וגנרלים של הוואפן אס.אס, שפיקדו על רצח עשרות אלפי יהודים. רבים מהם אף נעשו בתוך זמן קצר אזרחים מכובדים ומצליחים. קוך לעומתם נשארה בכלא ובסופו של דבר התאבדה שם בשנת 1967.

תפיסתם של מחנות הריכוז כסמל לפשע וכמושג טעון גרמה גם לכך שלא התעורר עניין היסטורי בחקר המחנות לכשעצמם. הדבר קרה בין השאר גם משום שהניתוח ההיסטורי, שהיה מטבע הדברים מחריד, נראה כמעורר את השאלה - מה עוד ניתן לגלות פרט לטוטליות של הזוועה? לכך נוספה העובדה שבקרב ההיסטוריונים הגרמנים לא נמצא אדם שגילה בכך עניין: דיכוי, עבודת כפייה ומוות במחנה הריכוז היו מחוץ למה שנחשב במסורת ההיסטורית הגרמנית כבעל ערך מחקרי.

לפיכך נכתבה ההיסטוריה של מחנות הריכוז, במשך שנים רבות, לא על ידי היסטוריונים אלא על ידי אסירים לשעבר. כבר בשנות השהייה במחנות שררה בקרב אסירים רבים מאוד התחושה כי העולם חייב לדעת, וכי מוטלת עליהם החובה לספר. מייד לאחר המלחמה הופיעו הדיווחים וספרי הזיכרונות הראשונים של האסירים ועוררו בגרמניה של אחרי המלחמה עניין רב. הדברים נכונים במיוחד בנוגע לספרו של אויגן קוגון (Kogon) על "מדינת האס.אס" (SS-Staat), כפי שחווה אותה בבוכנוואלד. עד היום, עבור הציבור הגרמני, מרכיבים חלקים רבים

של הספר תמונה אמינה של מחנה ריכוז. קוגון תיאר את העולם הפנימי של המחנה, את הכוח שניתן בידי השומרים, את הרכב האסירים וההיררכיה ביניהם, את תפקידיהם של ה"קאפו" ושל האסירים בעלי התפקידים, את תנאי החיים, את עבודת הכפייה, את הרעב ואת המוות. דיווחים נוספים הופיעו באותה תקופה או אחריה בספריהם של בנדיקט קאוצקי (Kautsky), מרגרט בובר-נוימן (Buber-Neumann), אריקה בוכמן (Buchmann), ארווין גוסטנר (Gostner) ורבים אחרים.

ספרים אלו זכו אומנם לתפוצה רחבה, אך אין להתעלם מהעובדה שמסוף שנות ה-40 לא היה בכך כדי למנוע את המגמות הגוברות לחיפוי, לאי רצון לדעת ולשתיקה בכל הקשור בפשעי הנאצים בכלל ובמחנות הריכוז בפרט. בשנות ה-50 ועוד עשרות שנים לאחר מכן היה נטל המאמצים להקים במחנות הריכוז אתרי זיכרון או לפחות לוחות זיכרון, שידווחו על האירועים במקום, מוטל רק על כתפיהם של יוצאי מחנות הריכוז ושל חוגי הידידים של האסירים. עד שנות ה-60, שבהן החל המידע על פשעיהם החמורים של הנאצים להתפשט בגרמניה ובאוסטריה במלוא עוצמתו, היה הרצון לשימור הזיכרון של מחנות הריכוז נחלתה של קבוצה קטנה ומיוחדת בקרב האסירים לשעבר. קבוצה זו הייתה מורכבת מאנשים שהצליחו לשרוד בסביבה ששיעורי המוות ששררו בה היו גבוהים במיוחד: האסירים היהודים, האסירים מפולין וברית המועצות, "עדי יהווה" והומוסקסואלים.

לעומתם, אלה שסיכויי ההישרדות שלהם היו גבוהים יותר – אסירים ממערב אירופה, מגרמניה ואוסטריה, אסירים פוליטיים, כאלה שהשתייכו לקבוצה קומוניסטית במחנה וארגונם המחתרתי היה בדרך כלל טוב – הציגו את חיייהם במחנה הריכוז בפרספקטיבה אחרת. הם תיארו את החיים במחנות הריכוז תיאור הגיוני יותר ונתנו להם ממד פוליטי או אנושי. לפיכך תואר גורלן של קבוצות אלו באופן מדויק הרבה יותר מאשר גורלם של האסירים היהודים או הרוסים, שרק מעטים מהם שרדו, ובדרך כלל לא היה כל קשר בינם לבין הקבוצות המאורגנות.

לכך נוספה העובדה, שהאסירים הקומוניסטים היו מעונינים לכרוך את חוויותיהם מתקופת המחנה במטרות פוליטיות רחבות יותר. בדרך זו הפכה חווית המאסר ל"מורשת", לצו פוליטי לבניית חברה צודקת, סוציאליסטית ונאבקת בפשיזם לאחר המלחמה. ההיסטוריה של האסירים הקומוניסטים הפכה בצורה זו למיתוס וגם נתנה לגיטימציה היסטורית להקמת הרפובליקה הדמוקרטית המזרח גרמנית.

המחקר ההיסטורי בגרמניה המערבית החל לעסוק בהיסטוריה של מחנות הריכוז רק בשנות ה-60. נקודת המוצא הייתה "משפט אושוויץ" שנערך בדצמבר 1963 בפרנקפורט נגד שומרים במחנות ריכוז. המחקרים הראשונים שעסקו במערכת

מחנות הריכוז, התפתחותם הכללית, קביעת המטרות השונות של הנהגת האס.אס. עבורם, ההיררכיה בפיקוד והמבנה הפנימי שלו, המנטליות של אנשי האס.אס. במחנה ועוד, התבססו על המסמכים שהוכנו למשפטים האלה. מחקריהם של מרטין ברושט (Broszat) בנושא "מחנות הריכוז הנאצים 1933–1945", של הנס בוכהיים (Bucheim) על הארגון והמנטליות של האס.אס. ועבודתו של אברהרד קולב (Kolb) על ברגן-בלזן נחשבים היום עבודות אמינות ויסודיות; רק מעטות באו בעקבותיהן בשנות ה-70, ובהן מחקרו היסודי של פאלק פינגל (Pingel) על אסירי המחנות, שפורסם בשנת 1978. מחקר זה עוסק בפעם הראשונה באופן מעמיק בגורלם של האסירים, במבנה המחנה, ובראש ובראשונה באירועים שהיו במחנות במהלך המלחמה.

במקביל לדיון המתרחב והולך על אופי ומבנה המשטר הנאצי, החל המחקר האמפירי על מערכת מחנות הריכוז וכן על התפתחות מדיניות ההשמדה. אבל רק מאמצע שנות ה-80 ניכרת חזרה לעיסוק במחנות. מאז גבר העניין המדעי בהיסטוריה של מחנות הריכוז באופן משמעותי. היו לכך כמה סיבות: התברר שנוצר פער בין המשמעות של מחנות הריכוז בדין הפוליטי המעשי בגרמניה לבין המידע הקיים בפועל. דור האסירים הלך ונעלם, והצעירים שנטלו על עצמם את חובת הזיכרון החלו לראותו כמשימה מיוחדת של ההיסטוריה. באותה עת הרבו חוקרים לחקור ולבחון את השפעתה של הדיקטטורה הנאצית על חיי התושבים באזורים שונים בגרמניה, ובמהלך עבודתם הגיעו גם לבדיקת מחנות המשנה של מחנות הריכוז הגדולים שהיו באזור שאותו חקרו, שקודם לכן לא הוקדשה להם כל תשומת לב. כך נחשפו למשל הקשרים ההדוקים בין האס.אס. לבין תעשיית החימוש, בעיקר במחצית השנייה של המלחמה. כתוצאה מכך התפתח במחקר מרכז כובד שעסק במדיניות העבודה של האסירים.

ככל שנעשה המחקר מאומץ יותר, נתגלו חללים גדולים יותר בידע על מחנות הריכוז. אין אנו יודעים מה הוא המספר המדויק של האסירים במחנות או את מספרם של אלה שנרצחו. מונוגרפיות של מחנות הריכוז הגדולים והחשובים ביותר עדיין חסרות: כך לגבי דכאו, סכסנהאוזן, בוכנוואלד, רבנסברוק, פלוסנבורג, דורה-מיטלבאו ונאצוויילר. גם חקר מחנות הריכוז בפולין ובמזרח אירופה רחוק מלהגיע לידי מיצוי. לפיכך עדיין קשה מאוד להכין היום תיאור כולל ומבוסס של מחנות הריכוז. בשנת 1993 פרסם הסוציולוג וולפגנג סופסקי (Sofsky), את ספרו *Die Ordnung des Terrors: Das Konzentrationslager* (תורגם לאנגלית ב-1997, וראה מאמרו בגיליון זה). חיבור זה עולה בעוצמתו, בדיוק האנליטי ובהחלטיות שבו על רבות מעבודות היסטוריות קודמות. הציר המרכזי בניתוח של

סופסקי הוא מבנה העליונות החברתית: "העוצמה האבסולוטית". לדברי סופסקי נוצרה במחנות הריכוז צורת כוח חברתי ששונה באופן מהותי מסוגי העוצמה והעליונות המקובלים, והיא עוצמה אבסולוטית המתבססת על טרור, ארגון ורצח בהיקף גדול. מנקודת מוצא זו מנתח עתה סופסקי שורה של מצבים מחיי מחנות הריכוז: גירוש, תזונה ורעב, עבודה, עינויים, עונשים, התנהגות השומרים וכן הלאה. כך נוצרת, בעיקר על יסוד דיווחי האסירים, תמונה מעמיקה באופן יוצא דופן, אך עם זאת מעיקה ביותר. סופסקי אינו עוסק במחנה מסוים; ההיסטוריה וההתפתחות של המחנה הופכות למבנה חסר זמן, שנוצר במציאות של המחנה והיה קיים בה בשנת 1935 או בשנת 1944. לעומת גישתו של סופסקי הסוציולוג מנתחים היסטוריונים אחרים את מחנות הריכוז על בסיס השיטות המשתנות במערכת האס.אס, מדיניות המשטר בתחומים שונים ושינויי התפקיד באזורים מסוימים, בהתבסס על אנשים שניתן לזהותם ועל סיפורי חיים ספציפיים.

ההיסטוריה של המחנות: 1933-1945

מערכת מחנות הריכוז הנאציים התאפיינה בתהליך של שינוי, התרחבות ורדיקליזציה, שהיה קשור לשינויים רחבים שהתחוללו בשנים ההן. ברשת מחנות הריכוז העצומה, שהלכה והתפשטה לאחר שפרצה המלחמה, היו 22 מחנות עיקריים ויותר מ- 1,200 מחנות משניים, שבהם הוחזקו יותר מחצי מיליון אסירים; בראשית 1945 הגיע מספרם ליותר מ- 700,000. המחנות הראשונים שהוקמו בגרמניה בתחילת שנות ה-30 היו שונים ממחנות הריכוז של שנות ה-40 באופן מהותי כל כך, עד שספק אם ניתן לסווגם באותה הקטגוריה של מחנות כמו אושוויץ, מאוטהאוזן או מידאנק, שמאות אלפי אנשים מצאו בהם את מותם בייסורים. צריך גם להביא בחשבון, שצורות שונות אחרות של "עולם המחנות" שנעשו סמל לעליונות הגרמנית באירופה, אינן נכללות בקטגוריית מחנות הריכוז: למשל מתקני ההשמדה של "מבצע ריינהרד" (טרבלינקה, בלז'ץ וסוביבור), מחנות עבודת הכפייה, הגטאות, מחנות המאסר המשטרתי, המחנות לחינוך לעבודה, מחנות שבויי מלחמה וכן המערכת הנרחבת של עשרות אלפי המחנות של עובדי הכפייה הזרים על אדמת גרמניה.

בהיסטוריה של מחנות הריכוז ניתן להבחין בארבעה שלבים:

1. בשלב הראשון של המשטר, בערך עד תחילת קיץ 1934, הוקמו בכל רחבי גרמניה מחנות קטנים וגדולים או מתקני מאסר אחרים, על מנת לכלוא בהם את המתנגדים הפוליטיים של הנאצים. המחנות אורגנו על ידי הס"א, המשטרה

המקומית או האס.אס. בקיץ 1933 הוחזקו יותר מ- 26,000 איש במתקני מאסר כאלה. אורגיית האלימות שליוותה את דיכוי מתנגדי המשטר בשלב זה גרמה הלם קשה לציבור הגרמני. מעולם לא העלו אנשים בדעתם שתיתכן התנהגות חריגה ואכזרית כל כך במדינה תרבותית כמו גרמניה. הערכה זו התבססה על מה שהיה נהוג במדינה דמוקרטית, אף כי כבר בתקופת ויימאר הושפעו החיים הציבוריים מאלימות פוליטית רבה. אך בהשוואה למחנות הריכוז שהתפתחו בראשית המלחמה נראים האירועים של השנים 1933-1934 שונים לגמרי: הם מאפיינים את האלימות במערכת דיקטטורית המבססת את עצמה, וניתן להשוותם לאירועים מקבילים שהתרחשו בדיקטטורות אחרות במאה ה-20.

עליית כוחם של הימלר והאס.אס בקיץ 1934 מציינת נקודת מפנה. מחנות ריכוז הוקמו בכל אזורי הרייך בדגם אחיד המבוסס על מחנה הריכוז בדכאו שנוהל על ידי תיאודור אייקה (Eicke). את השלב שבין 1934 ל-1936 מזהים לכן עם ארגון מחדש של מחנות הריכוז על ידי אייקה, בסיוע מנגנון מרכזי חדש, משרד ה"פיקוח על מחנות הריכוז", ובניסיון למנוע מרשויות אחרות כל השפעה שהיא על המחנות. בשלב זה, שהסתיים בתחילת קיץ 1936, ביססו הימלר ואנשיו את עצמם בעיקר נגד ראש הממשלה, משרד הפנים של הרייך ומשרד המשפטים של הרייך. לרשויות הפיקוח והשפיטה המסורתיות לא נותרה כל השפעה שהיא בתוך מחנות הריכוז. מספר האסירים במחנות הריכוז היה אז נמוך יחסית: בקיץ 1935 הוחזקו פחות מ-4,000 אסירים במחנות.

2. ב-1936 חלה התפתחות חדשה במערכת המחנות. הוקמו מחנות חדשים, נוספו להם מטרות חדשות והרכב האסירים השתנה. תוך זמן קצר יחסית הצליח המשטר לחסל כמעט כליל את פעילות מתנגדיו, ואז נוצרו התנאים המתאימים למאבק נגד אותם "אלמנטים" בתוך העם הגרמני אשר הזיקו ל"יסוד הבריא", כהגדרת הנאצים, של האומה. —המשימה החדשה הייתה להפריד אלמנטים אלו באמצעות בידודם מן החלק "הבריא" של העם הגרמני. מטרתו של תכנון זה הייתה להגביר את הערך הגזעי של העם הגרמני או ליצור אותו מחדש על יסוד תכנית חברתית-ביולוגית, באמצעות תהליך של סלקציה נוקשה. ביטוי ארגוני לתפיסה זו היה ארגון "משטרת הביטחון" תחת פיקודו של היידריך, מצד אחד, והקמתו של מחנה מסוג חדש על ידי ה"פיקוח על מחנות הריכוז", מצד שני. אחרי ששורה של מחנות ריכוז קטנים יותר נסגרו, שיקפו סדרי הגודל של המחנות החדשים שהוקמו את המטרות החדשות.

בקיץ 1936 החלה בנייתו של מחנה סכסנהאוזן ליד ברלין, שמאז אמצע 1938 שימש גם מרכז כללי לפיקוח על מערכת מחנות הריכוז. מחנה הריכוז סכסנהאוזן ומחנה המשנה שלו נוינגאמה ליד המבורג (שב- 1940 הפך למחנה ריכוז עצמאי) ממחישים את שינוי היחס לעניין עבודת האסירים. בשני המחנות הוקמו מפעלים של הא.ס.אס לייצור לבנים ורעפים, והאסירים נאלצו, בתנאים איומים, לעבוד בבורות החימר של מפעלים אלה. עיקרו של הייצור שימש אז את צורכי הפרויקטים הנרחבים של בניית ערים ולא היה קשור ישירות לחימוש. תנאי העבודה הקשים, שהביאו לשיעורי תמותה הולכים וגדלים, ופעילות הייצור הנמוכה של המפעלים בשני מחנות הריכוז מוכיחים שהטיפול באסירי המחנות לא הושפע מחישובים של כדאיות כלכלית. בראש מעייניו של השלטון עמד עקרון הדיכוי, ההשפלה והרצון להשמיד קבוצות נרדפות מסוימות.

בשנים 1937-1938 השתנה הרכבה של אוכלוסיית האסירים. אותו חלק מן האסירים שלא נעצר בשל התנגדות פוליטית למשטר, אלא בשל סיבות "חברתיות-ביולוגיות", היה מעתה גדול ביותר. בפשיטות ובאקציות שבוצעו על ידי הגסטאפו הובאו אל המחנות כאלה שכוננו "משתמטים מעבודה" "אנטי-חברתיים" ו"פושעים מקצועיים". בבוכנוואלד, למשל, נרשמו ב- 1 ביולי 1938 רק 26% מבין 7,723 אסירי המחנה כאסירים פוליטיים. 59.3% הוגדרו "סרבני עבודה", 13.8% השתייכו לקבוצת "הפושעים המקצועיים", ו- 5.1% נרשמו כ"עדי יהווה".

בעקבות הפוגרום האנטי יהודי בנובמבר 1938 (ליל הבדולח) ננקט צעד מחמיר נוסף. עד אז לא היו הגסטאפו ומחנות הריכוז שותפים ממשיים לניהול המדיניות האנטי יהודית. לאחר הפוגרום הועבר ניהול הצעדים נגד היהודים לידי משטרת הביטחון ומפקדה, היידריך. על מנת להגביר את "רצון" היהודים להגר, הורה היידריך לאסור יותר מ- 25,000 גברים יהודים ולהביאם למחנות הריכוז, בראש ובראשונה לסכסנהאוזן, לבוכנוואלד ולדכאו. בסוף 1938 היו כמעט 60,000 אסירים במחנות הריכוז, רובם (בעיקר היהודים שנאסרו אחרי הפוגרום) רק לזמן קצר. בשל הצפיפות במחנות הקיימים הייתה הקמתם של מחנות ריכוז נוספים כורח ברור. ערב פרוץ המלחמה הגיע מספרם של אסירי מחנות הריכוז ליותר מ- 21,000, ואילו החלק ה"פוליטי" (קרי, מתנגדי משטר) שבהם הגיע לשליש.

3. להתפתחות שחלה בין 1939 ל- 1941-1942 מאפיינים אחדים. מספרי האסירים גדלו במהירות לאחר תחילת המלחמה והכפילו את עצמם תוך זמן קצר. בד בבד חולקו מחנות הריכוז לשלוש קטיגוריות, ששיקפו את חומרת ה"טיפול" ואת תנאי החיים של האסירים.

— גלי המאסרים בגרמניה לאחר תחילת המלחמה אופיינו בעיקר במאסר יריבים פוליטיים באזורים הכבושים: פולנים, צרפתים, צ'כים, יוגוסלבים, הולנדים, בלגים, וביניהם גם יהודים רבים וצוענים. מאז תחילת קיץ 1940 היו האסירים הגרמנים מיעוט במחנות. בד בבד עלה מספרם של המחנות ומתקני המאסר שהקימו גופים של משטרת הביטחון בצורה ניכרת, ועד מהירה היו יותר אסירים עצורים במחנות אלו מאשר במחנות הריכוז שבאזור הרייך.

— חשיבותה של עבודת האסירים עלתה עוד יותר. מחנות הריכוז נשארו מתקני ייצור חשובים של הא.ס.א. הם שימשו לייצור חומרי בנייה עבור הערים שתכנן המשטר להקים בשטחים שסופחו במזרח. גם עתה, כמו בעבר, לא היה הייצור במחנות הריכוז מיועד לצורכי חימוש.

— שיעורי התמותה של האסירים החלו להרגיע שחקים. במחנה הריכוז דכאו עלה שיעור התמותה מ-4% בשנת 1936 ל-36% בשנת 1942; בבוכנוואלד, מ-10% בשנת 1938 ל-19% בשנת 1941. בסכסנהאוזן מתו בשנת 1939 229 איש (ב-31 בדצמבר 1938 היו שם 8,309 עצירים), ובשנת 1941 כמעט 1,816 מתוך 11,111 אסירי המחנה. במאוטהאוזן, המחנה הנוקשה ביותר באזור הרייך, עלו שיעורי המוות מ-24% (1939) ל-76% (1940).

4. את המעבר לשלב האחרון בתולדות המחנות ניתן לזהות לפי שלושה אירועים שהתרחשו בין אמצע 1941 לאביב 1942: תחילת המלחמה נגד ברית המועצות ביוני 1941, תחילת הגירוש והרצח השיטתיים של היהודים בברית המועצות, הקמת מחנות ההשמדה בגנרלגוברנמן והקמת הלשכה המרכזית למשק ולמינהל (WVHA) בא.ס.א. כמרכז הארגוני החדש של מחנות הריכוז. מספר האסירים במחנות הריכוז עלה בשלב זה ל-203,000 (אפריל 1943) ול-524,000 (אוגוסט 1944). בסוף המלחמה היו כנראה יותר מ-700,000 בני אדם עצורים במחנות הריכוז. חלקם של הלא-גרמנים עלה בזמן זה ליותר מ-90% אולם הייתה להם השפעה רבה בתוך המחנה. הנתונים הנוגעים לתושבי מחנות הריכוז מצביעים על המצב הנכון ליום מסוים. יש לזכור, כי בשל שיעורי התמותה הגבוהים קשה עד היום לקבוע בדיוק את המספר הכולל של בני האדם שהוחזקו במחנות הריכוז לטווח הקצר או לטווח ארוך.

הקמתם של מחנות ההשמדה בפולין מציינת את תחילת השמדת העם השיטתית של היהודים כמו גם את הרצח ההמוני של פולנים, רוסים וצוענים. רק חלק קטן מהיהודים שגורשו הגיע למחנות ריכוז. מי שנרשמו בכלל כאסירים במחנות הריכוז

הם אלו ששרדו לאחר הסלקציה. מעתה והלאה היו הרעב, ההידרדרות הפיזית, בשל עבודות הכפייה, והמגפות גורמי המוות השכיחים ביותר.

במקביל לכניסתם לתפקיד של אלברט שפר (Speer), כמנהל הראשי החדש של כלכלת החימוש הגרמנית ושל פריץ סאוקל (Sauckel), כמארגן גיוס עובדי הכפייה, הוקם באביב 1942 משרדו של אוסוואלד פוהל (Pohl) ה-WVHA, המהווה סמל לארגון החדש של האס.אס. תפקידו היה הצבת האסירים בהתאם לצרכיה של תעשיית החימוש, שהופעלה עתה תוך השקעת מאמצים רבים. אולם, על אף מרכזי הייצור שהוקמו במחנות הריכוז, לא הצליח האס.אס לפרוץ ליעילות כלכלית ורווחית משמעותית. פריון העבודה במחנות הריכוז היה נמוך באופן משמעותי בהשוואה לתעשייה הפרטית. רק בעת העברת הייצור מהמפעלים במחנות הריכוז למתקנים במחנות משנה, בקרבת מפעלים פרטיים קיימים, החל המצב להשתנות, בעיקר מאמצע 1943. מספרם של מחנות אלה עלה— מאז תחילת 1944 על כמה מאות, ורשימת החברות שהיו מעורבות בכך כללה כמעט את כל החברות התעשייתיות הגרמניות החשובות. עבודת הכפייה נעשתה הגורם החשוב ביותר בחייהם ובסבלם של אסירי מחנות הריכוז. אולם, מנקודת הראות של כלכלת החימוש, נותרה עבודת הכפייה של אסירי המחנות תופעה משנית למדי ולא מהותית; לשם השוואה, במסגרת ה"גיוס לעבודה" בגרמניה גויסו בקיץ 1944 7.8 מיליון עובדים אזרחיים זרים ושבוויי מלחמה.

בשלב המלחמה האחרון, בעת העברת המפעלים למתקני ייצור תת-קרקעיים, היוו אסירי מחנות הריכוז אחוז משמעותי יותר מבין העובדים. אז גם ירדה תקופת הישרדותם הממוצעת לכמה שבועות או לחודשים מעטים. בשלב אחרון זה של המלחמה נוצר שיתוף פעולה הדוק במיוחד בין האס.אס לתעשייה הפרטית. על מנת להסתיר ממפציצי בעלות הברית בצורה בטוחה את מתקני הייצור היקרים, גויסו עשרות אלפי אסירים, שבשל תנאי העבודה ששררו אז במקומות העבודה שרדו רובם רק שבועות מעטים.

בסך הכול ניתן להעריך ב- 2.5 עד 3.5 מיליון את מספרם של האסירים שהוחזקו במחנות הריכוז שהיו כפופים למשרד הראשי למשק ומינהל (WVHA), או ליתר דיוק ל"פיקוח על מחנות הריכוז" (יחידה משרדית D) שנכלל בתוכו. מבין אלה מתו כ- 450,000, יותר משליש מהם בשלב האחרון של המלחמה. ניתן להעריך, כי המספר הכולל של בני האדם שמתו במחנות הריכוז וההשמדה הוא כ- 2 מיליונים. הטיפול באסירים במחנות הריכוז הנאציים התנהל מתוך השקפה פוליטית, אידיאולוגית ומאוחר יותר גם כלכלית. הוא התאים למטרותיהם ולתפיסותיהם של מרכזי הכוח במדינה, במפלגה ו"במשרד לביטחון הרייך" (RSHA). למרות התפקוד

הפרטני הלקוי היו מחנות הריכוז מכוונים למטרה פוליטית ברורה, שלא היה אפשר לחזות מראש את תוצאותיה. הם היו מבוססים על תפיסה פוליטית שנשענה בצורות שונות על המטרות הפוליטיות ועל האידיאולוגיה של הנהגת המשטר, בעיקר על אלה של הנהגת האס.אס; אלה, כאמור, לא נקבעו וגובשו מראש בימי ראשית המשטר והופעת המחנות הראשונים.

מקור: בשביל הזיכרון, 37, 2000, עמ' 4-10.